
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО,
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

П. С. БЕРЗІН

**ПРОБЛЕМИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ НАСЛІДКІВ
У СПЕЦИФІЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ**

Статья посвящена исследованию последствий, определяющих уголовно-правовое содержание элемента состава преступления. Исследуется специфическое уголовно-правовое содержание систематизации последствий по действующему уголовному законодательству Украины. Рассматриваются основные аспекты нормативного закрепления такой системы последствий.

The article covers the research of the consequences defining criminal-legal content of element of the corpus delicti. The specific criminal-legal content of systematization of the consequences in modern criminal legislation of Ukraine is investigated. Main aspects of the normative regulation this system of the consequences has been considered.

У кримінально-правових нормах-заборонах наслідки як елемент складів злочинів знаходять відображення у своїх найбільш конкретних проявах. Така конкретність пов'язана з певними ознаками (обов'язковими ознаками), які фіксуються законодавцем при уточненні специфічного змісту означених наслідків. Конкретні прояви наслідків у Кримінальному кодексі України (далі – КК) представлені досить різноманітно, причому як за термінологією, так і за змістом. Наприклад, «матеріальна шкода у великому розмірі» (ч. 1 ст. 192), «велика матеріальна шкода державі, банкові, кредитним установам, іншим юридичним особам або громадянам» (ч. 2 ст. 205), «велика матеріальна шкода» (ч. 2 ст. 222), «загибель людей чи інші тяжкі наслідки» (ч. 2 ст. 238), тощо. До того ж інколи законодавець порушує одне з основних правил законодавчої техніки – однакові за змістом (обсягом) поняття (понятійні звороти) мають позначатися в законі однаковими термінами (термінологічними зворотами). Це, у свою чергу, неминуче ускладнює здійснення систематизації окремих проявів наслідків як елементів складів злочинів у кримінальному праві. У літературі ця проблема традиційно вирішується шляхом поділу окремих проявів наслідків у складі злочину на види¹. При цьому окремими видами таких наслідків, як правило, називаються основні і додаткові.

Між тим, з'ясування реального теоретичного і практичного значення наведених спроб поділити наслідки потребує вирішення більш конкретних питань, зок-

© БЕРЗІН Павло Сергійович – кандидат юридичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

рема: 1) за якими ознаками (підставами) розрізняються окремі прояви наслідків як елементи складів злочинів у кримінально-правових нормах-заборонах; 2) чи можна за цими ознаками (підставами) здійснити послідовну класифікацію зазначених наслідків.

Відповідаючи на ці питання, слід зосередити увагу на такому:

1. Ознаками (підставами), за якими мають розрізнятися окремі прояви наслідків як елементи складів злочинів, вважаються такі: а) одному чи двом (у так званих двооб'єктних злочинах) об'єктам злочину заподіюється шкода в результаті вчинення (вчиненням) злочину; б) яка саме заподіювалася шкода, що фіксується у змісті (для позначення) наслідків, – однорідна чи неоднорідна; в) яким чином здійснюється фіксація змісту наслідків як елемента складу злочину. Різний зміст деяких із наведених вище ознак (підстав) обумовлює те, що в окремих випадках вони можуть виключати одна одну. А тому в змісті окремих проявів наслідків, що є елементом складу злочину, такі ознаки (підстави) одночасно виділяться (враховуватись) не можуть. Наприклад, не може змістом поняття «значна шкода потерпілому» як характеристики наслідків в специфічній конструкції особливо кваліфікованого складу крадіжки (ч. 3 ст. 185 КК) охоплюватися неоднорідна шкода.

2. Зазначена специфіка має вирішальне значення для відповіді на питання про можливість (чи, навпаки, неможливість) класифікації окремих проявів наслідків як елементів складів злочинів, передбачених відповідними кримінально-правовими нормами-заборами. З огляду на загальноприйняті правила формальної логіки при поділі будь-яких понять здійснити названу класифікацію неможливо, оскільки «порушує» такі правила сам законодавець. Так, в одних випадках законодавець виділяє у специфічній конструкції складу злочину певні наслідки не за однією, а за кількома ознаками (підставами) одночасно. В інших – він змістом одного терміна (термінологічного звороту) охоплює декілька різних (різних за своїм змістом) проявів таких наслідків. Звідси виникає необхідність з'ясування причини таких, очевидно, вимушених «порушень» з боку законодавця, а також того, чи можна назвати їх виправданими. У загальних рисах відповідь на це питання можна звести до того, що сам законодавець певні прояви наслідків у специфічній конструкції складу злочину пов'язує з відповідними кримінально-правовими наслідками. Так, однакові кримінально-правові наслідки можуть стосуватись як одного окремого прояву, так і різних проявів наслідків у специфічній конструкції складу злочину. При цьому наявність різних соціальних (наприклад, певний ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння) та правових чинників дає підстави для визнання таких «порушень» абсолютно обґрунтованими. Проте цей висновок з точки зору формальної логіки не можна поширювати на підходи класифікації різних проявів наслідків у специфічній конструкції складу злочину. При такому поділі автори мусили б дотримуватися згаданих правил поділу понять, чого у запропонованих ними підходах не відбувається. Так, запропонований поділ наслідків залежно від варіантів шкоди основному та додатковому об'єктам на основні та додаткові, основні й похідні є необґрунтованим з огляду на те, що «поєднання» основних і додаткових (або похідних) наслідків не враховує наявність інших (альтернативно викладених) характеристик складу злочину, не пов'язаних з наслідками, а також те, що елементи та ознаки складу злочину не можуть бути факультативними, вони завжди обов'язкові². Тому так звана «горизон-

тальна» класифікація безпосереднього об'єкта злочину має охоплювати лише основний та додатковий об'єкти, а факультативний (додатково-факультативний) до неї входити не можуть. Об'єктом злочину виступають тільки ті цінності, на які в першу чергу і головним чином спрямоване діяння. Та обставина, що у деяких випадках злочинним діянням може бути пошкоджено й інші цінності, не дає підстави вважати їх об'єктом злочину, оскільки вони не відображають специфіки цього елемента складу злочину. Крім того, факультативний об'єкт не може виступати ознакою складу злочину і з тієї причини, що у конкретних злочинних проявах він зустрічається не завжди, але така ознака має бути властива всім злочинним діянням цього виду. Отже, так званий факультативний (додатково-факультативний) об'єкт не має кваліфікуючого значення і долучати його до системи видів об'єктів злочину немає підстав³. Схожої думки дотримується й П.С. Матишевський: «Та обставина, – пише він, – що те чи інше конкретне злочинне діяння поряд з основним або додатковим об'єктом іноді посягає на якісь інші соціальні блага, не може бути підставою для визнання цих благ об'єктом злочину, оскільки вони не відображають специфіку складу злочину і не впливають на його кваліфікацію»⁴. З урахуванням цього відсутність виділення факультативного (додатково-факультативного) безпосереднього об'єкта у складі конкретного злочину (злочину певного виду) зумовлює визнання слушним висновок про недоцільність формулювання так званих факультативних наслідків у специфічній конструкції складу конкретного злочину. Адже шкода іншим соціальним цінностям, які не є основним та/або додатковим об'єктом злочину, унеможлиблює її визнання обов'язковою ознакою наслідків як елемента (обов'язкового елемента) його складу. При цьому додатковий об'єкт у складі конкретного злочину «існувати» окремо від основного не може, він нерозривно пов'язаний з основним. Але, незважаючи на це, законодавець все одне чомусь поєднує в змісті однієї юридичної конструкції різні види шкоди, що фіксують в окремих випадках різні їх характеристики (різні види (прояви) шкоди). Крім цього, у наведених вище підходах «класифікацій» наслідків окремих їх прояв (прояви), зокрема, «додаткові», «факультативні» або «подвійні» набувають «значення» самостійного виду, упускаючи можливу альтернативність між наслідками (коли наявність одних наслідків виключає наявність інших), специфіку фіксації чи не фіксації змісту однорідної чи неоднорідної шкоди в межах певних наслідків у специфічній конструкції складу злочину. З урахуванням цього при визначенні правової природи окремих проявів наслідків у специфічній конструкції складів злочинів слід вести мову не про класифікацію, а про певну їх систематизацію.

3. Систематизація окремих проявів наслідків у специфічних конструкціях складів злочинів передбачає: а) узагальнення різних проявів таких наслідків за найбільш істотними, суттєвими в межах кримінального права властивостями, що обумовлює виділення найбільш типових різновидів (а не видів в межах класифікаційної схеми) наслідків в складі злочину; б) загальну кримінально-правову характеристику кожного із виділених типових різновидів наслідків в специфічній конструкції складу злочину, що в підсумку передбачає: з'ясування основних ознак (властивостей) відповідного типового різновиду таких наслідків та визначення основних способів їх відображення (описання) в кримінально-правовій нормі-заборони; причому така загальна характеристика стосується лише найбільш типових різновидів наслідків в специфічних конструкціях складів закінчених зло-

чинів, має узгоджуватися з наведеними вище висновками щодо врахування наслідків у механізмі утворення змісту специфічної конструкції та конкретного змісту: основного, кваліфікованого (особливо кваліфікованого) і привілейованого складів злочинів; простого і складного складів злочинів; матеріального, формального та формально-матеріального складів.

Таким чином, найбільш типові різновиди наслідків у специфічній конструкції складу злочину можуть бути виділені передусім за такими ознаками (підставами): а) які особливості використання (врахування) наслідків в межах специфічної конструкції складу злочину; б) яка шкода фіксується у змісті таких наслідків – однорідна чи неоднорідна (різнорідна); в) як фіксується зміст наслідків у складі злочину.

Залежно від характеру поєднання цих ознак (підстав) найбільш типовими різновидами наслідків у специфічній конструкції складу злочину можуть бути представлені наступним чином.

1. *Конструктивні наслідки* використовуються як обов'язковий елемент складу злочину, у специфічній конструкції якого наслідок є одним єдиним, обов'язковим (за відсутності певної альтернативи) елементом, без якого немає злочину. Наприклад, біологічна смерть людини в основному складі умисного вбивства (ч. 1 ст. 115 КК), шкода здоров'ю людини при заподіянні різної тяжкості тілесних ушкоджень, шкода здоров'ю людини, обумовлена її зараженням вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини в основному складі неналежного виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ч. 1 ст. 131 КК), тощо.

2. *Подвійні наслідки* у своєму змісті передбачають:

а) поєднання обох (кількох) обов'язкових (конститутивних) наслідків або, якщо вони (хоча б один із них) не є обов'язковими (конститутивними), то передбачених у змісті специфічної конструкції складу злочину. Їх можна визначити як «подвійні конститутивні наслідки». Наприклад, втрата документів або матеріалів, що містять відомості військового характеру, які становлять державну таємницю, предметів, відомості про які становлять державну таємницю, як результат порушення особою, якій вони були довірені, встановлених правил поведіння із зазначеними документами, матеріалами або предметами, що спричинили тяжкі наслідки, в особливо кваліфікованому складі злочину, передбаченого ч. 3 ст. 422 КК.

б) альтернативу між відповідними наслідками (так звані «альтернативні наслідки»). Кожен із таких наслідків виключає інший (інші). Наприклад, «загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки», що характеризує різні наслідки, альтернативно поєднані в специфічній конструкції кваліфікованого складу забруднення або псування земель (ч. 2 ст. 239 КК), «загибель або захворювання людей, масову загибель об'єктів тваринного і рослинного світу або інші тяжкі наслідки» в специфічній конструкції порушення правил охорони вод (ч. 2 ст. 242 КК) та ін.

в) поєднання наслідків з іншими змістовними характеристиками, що традиційно іменуються ознаками складу злочину (ознаками інших його елементів), які не стосуються наслідків (але поєднуються у специфічній конструкції складу злочину). Такі наслідки можна визначити як «наслідки, альтернативні іншим ха-

рактеристикам складу злочину». Їх прикладом є «заподіяння тяжких тілесних ушкоджень» в особливо кваліфікованому складі розбою (ч. 4 ст. 187 КК), у якому такий наслідок альтернативно поєднується з діями, «спрямованими на заволодіння майном у великих чи особливо великих розмірах», та вчинених «організованою групою».

3. *Комбіновані наслідки* – ті, зміст яких включає поєднання кількох названих вище різновидів наслідків. Прикладом є фіксація в специфічній конструкції кваліфікованого складу умисного тяжкого тілесного ушкодження (ч. 2 ст. 121 КК) «тяжкого тілесного ушкодження» та «смерті потерпілого», що характеризують поєднання двох обов'язкових (конститутивних) наслідків альтернативно зі «способом, що має характер особливого мучення», «вчиненням групою осіб», «з метою залякування потерпілого або інших осіб» та «вчиненням на замовлення», які характеризують, відповідно, спосіб, суб'єкт, мету і діяння.

В деяких випадках в змісті специфічної конструкції певного складу злочину законодавець передбачає однорідність або неоднорідність (різнорідність) шкоди, яка фіксується в межах змісту наслідків. Серед таких наслідків можна виділити:

1. Наслідки, у змісті яких фіксується один вид шкоди. Такі наслідки виражають шкоду одного виду, заподіяну об'єкту злочину. Наприклад, в специфічну конструкцію кваліфікованого складу умисного тяжкого тілесного ушкодження (ч. 2 ст. 121 КК) входять один вид шкоди (так звана «фізична шкода»): шкода здоров'ю («тяжке тілесне ушкодження») та шкода життю («смерть потерпілого»). В іншому випадку у специфічній конструкції катування (ч. 1 ст. 127 КК) «сильний фізичний біль», «фізичне чи моральне страждання» є змістовними характеристиками шкоди одного виду – фізичної.

2. Наслідки, у змісті яких фіксуються різні види шкоди. При цьому така фіксація передбачає:

а) обов'язкове поєднання різних видів шкоди у специфічній конструкції одного (єдиного) складу злочину; наприклад, кваліфікований склад незаконного поміщення в психіатричний заклад (ч. 2 ст. 151 КК) передбачає обов'язкове поєднання кількох різних видів шкоди, а саме: перебування (фактичне перебування) психічно здорової особи в психіатричному закладі та тяжких наслідків; дезорганізація безпечних умов праці (безпеки праці) як результат діяння, пов'язаного з порушенням вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів про охорону праці, який поєднується в основному складі порушення вимог законодавства про охорону праці (ч. 1 ст. 271 КК) зі шкодою здоров'ю потерпілого;

б) альтернативу при поєднанні різних видів шкоди; наприклад, у специфічній конструкції основного складу зловживання владою або службовим становищем (ч. 1 ст. 364 КК), перевищення влади або службових повноважень (ч. 1 ст. 365 КК) та службової недбалості (ч. 1 ст. 367 КК) істотна шкода охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб охоплює (включає) як матеріальну шкоду (вона в даному разі, згідно з п. 3 примітки до ст. 364 КК, має в сто і більше разів перевищувати нмдг), так і нематеріальну шкоду (шкоду нематеріального характеру);

в) поєднання названих варіантів; наприклад, у специфічній конструкції основного складу порушення правил охорони вод (ч. 1 ст. 242 КК) такий вид шкоди як дезорганізація встановленого порядку охорони вод (водних об'єктів), виражена у

названій нормі словами «... порушення правил охорони вод (водних об'єктів)», обов'язково поєднується (має поєднуватися) із іншими видами шкоди (з деякими видами екологічної шкоди), на що вказує вживання сполучника «і» між альтернативним наведенням законодавцем конкретних видів шкоди окремим водним об'єктам, позначених словами «... спричинило забруднення поверхневих чи підземних вод і водонесних горизонтів, джерел питних, лікувальних вод або зміну їхніх природних властивостей, або виснаження водних джерел» та шкодою у виді створення небезпеки життю, здоров'ю людини чи довкіллю (тому в даному разі законодавець, поєднуючи різні (альтернативні) характеристики шкоди водним об'єктам та шкоди життю людини, її здоров'ю чи довкіллю, передбачає обов'язкову наявність будь-якого із таких видів шкоди, тобто будь-якої із передбаченої шкоди водним об'єктам та будь-якої із зазначеної шкоди життю, здоров'ю людини чи довкіллю).

Залежно від фіксованості чи нефіксованості змісту у специфічній конструкції складу злочину наслідки можуть бути формально-визначеними, оціночними та комбінованими (визначені у вигляді формально-визначених, оціночних та комбінованих понять).

1. Для *формально-визначених наслідків* характерна визначеність у законодавстві конкретного змісту, фіксованість його відповідних ознак (властивостей). Зміст таких наслідків фіксує «власні» ознаки соціальної значимості відповідних об'єктів (певних явищ, соціальних зв'язків, їх предметів тощо), фактично виключаючи оціночність (оціночний характер). Такий зміст формується виключно законодавцем і не може бути змінений на локальному рівні правозастосовчим суб'єктом⁵. Наприклад, загибель людей у специфічній конструкції складів злочинів, передбачених ст. 237, ч. 2 ст. 238, ч. 2 ст. 240, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 245, ч. 3 ст. 265, ч. 4 ст. 267¹ КК та ін.

2. *Оціночні наслідки* мають нефіксований і неоднаковий зміст (навіть у випадках, коли вони визначаються у законодавстві чи судовій практиці), є «проявом» понять-загальних уявлень, які завдяки невизначеності свого змісту відображають соціальну значимість в праві безпосередньо, пов'язуючи її з тим словесним виразом, що використаний у відповідній правовій нормі для їх позначення. Вносячи тим самим в правові норми оціночний момент, такі поняття передбачають можливість самостійної оцінки конкретного випадку з боку правозастосувачів і здійснення на її основі індивідуального піднормативного регулювання суспільних відносин⁶. Такі поняття використовуються і в кримінально-правових нормах-заборонах для характеристики змісту наслідків як елемента складу конкретного злочину, «надляючи» його (зміст) певною оціночністю (оціночним моментом), в результаті чого правозастосовчі органи мають можливість самостійно оцінювати окремі прояви таких наслідків в кожному конкретному випадку залежно від індивідуальних особливостей справи. Прикладом можна назвати такі наслідки, що описуються в кримінальному законі як «особливо тяжкі наслідки» (ч. 4 ст. 152, ч. 3 ст. 153 КК), «отруєння людей» (ч. 3 ст. 204 КК), «інші тяжкі наслідки» (ч. 3 ст. 204, ст. 236, ч. 2 ст. 239, ч. 2 ст. 240, ч. 5 ст. 260, ч. 2 ст. 267, ч. 2 ст. 271 КК), «істотна шкода суб'єкту господарської діяльності» (ст.ст. 231, 232 КК) тощо.

3. *Комбінованими наслідками* визнаються наслідки, які передбачають формальну визначеність як альтернативу оціночному моменту при конкретизації їх

змісту, в результаті чого один різновид (прояв) наслідків є формально-визначеним, а інший – оціночним. Такі юридичні конструкції, поєднуючи у своєму змісті формальну визначеність та оціночність, обумовлюють наявність в їх змісті декількох (не менше двох) альтернативних наслідків, один із яких обов'язково є формально-визначеним, а інший – оціночним. З урахуванням такої альтернативності законодавець передбачає поєднання формально-визначеного та оціночного моментів при визначенні істотної шкоди у специфічній конструкції основного складу зловживання владою або службовим становищем (ч. 1 ст. 364 КК), основного складу перевищення влади або службових повноважень (ч. 1 ст. 365 КК) та основного складу службової недбалості (ч. 1 ст. 367 КК). Оскільки у п. 3 примітки до ст. 365 КК має місце вказівка законодавця на окремих різновид істотної шкоди – матеріальні збитки, розмір яких має у сто і більше разів перевищувати нмдг, їх (такі наслідки) як елемент складів названих злочинів слід визнавати формально-визначеними; оскільки інший різновид тяжких наслідків, зокрема, той, що не пов'язаний із заподіянням матеріальних збитків (так звана «нематеріальна шкода»), на відміну від матеріальних збитків, не має чітко фіксованого змісту в чинному законодавстві, містить оціночний момент, дані наслідки можуть розглядатись як оціночні. В даному разі слід також враховувати, що до змісту матеріальних збитків включаються не лише прямі збитки (пряма шкода), але і упущена вигода.

Не ставлячи перед собою мету повністю розкрити зміст кожного із наведених вище типових різновидів наслідків в специфічній конструкції відповідних складів злочинів, зауважу, що здійснене вище розкриття значення наслідків у створенні їх специфічної конструкції і конкретного змісту дозволить в подальшому виділити низку принципів моментів про деякі особливості врахування наслідків при створенні складів, що фіксують незакінчену злочинну діяльність та вчинення злочину у співучасті.

1. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.М. Кривоченко та ін.; За ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К., 2007. – С. 132–133; Пинаев А.А. Уголовное право Украины. Общая часть. – Х., 2005. – С. 105–107; Шевченко С.В. Злочини з похідними наслідками: Монографія. – Х., 2005. – С. 59–69, 91–92. 2. Матишевський П.С. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник. – К., 2001. – С. 104. 3. Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони. Монографія. – К., 2004. – С. 84–85. 4. Матишевський П.С. Цит. праця. – С. 104. 5. Черноус С.М. Місце оціночних понять у понятійному апараті трудового права // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2005. – № 67–69. – С. 26–27; Черноус С.М. Оціночні поняття у трудовому праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2008. – С. 13. 6. Шапченко С.Д. Оценочные признаки в составе конкретных преступлений: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Киевский государственный университет им. Т.Г. Шевченко. – К., 1988. – С. 10, 12–13.